

Analyzing the Effect of Gender on the Perfection and Happiness of the Soul from the Perspective of Mulla Sadra

Narjes Roodgar ¹

1. Associate professor, Department of Islamic Philosophy, Al-Mustaf International University; Manager of Philosophy and Gender, University of Religions and Denominations; Researcher of Baqer Al-Olume University, Qom, Iran. E-mail: Narjes_Rodgar@miu.ac.ir

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

15 April 2023

Received in revised form:

26 October 2023

Accepted:

5 December 2023

Published online:

3 February 2025

Keywords:

Perfection of the soul,
happiness of the soul,
sexuality, Mulla Sadra

Abstract: The purpose of this article is to explore the effect of gender on the perfection and happiness of the soul from the point of view of Mulla Sadra. The discussion of gender has not been a concern of Mulla Sadra, and the only cases of indirect references to gender issues in his works are the discussion of the place of masculinity in the self or the mention of women in some topics as examples. However, the rules of philosophical psychology offer a good opportunity to explain the effect of gender on the soul and the issues surrounding it, including perfection and happiness. He believes that the perfection of the soul depends on the perfection of the intellect, both theoretically and practically, and human happiness depends on reaching the end of the theoretical intellect. Examining the rules of transcendental wisdom, including the essential movement of the soul, the influence and place of the body in the soul, the soul's evolution from matter to spirituality, and the effect of learning and education on the intellectual development, can be a place for theorizing about the emerging discussion of gender. This study shows that according to the aforementioned rules, gender is effective in the process of self-fulfillment, but in the highest stages of self-fulfillment, i.e. reaching the full rational reality of the self, all determinations, including gender, disappear.

Cite this article: Roodgar, R (2025). Analyzing the Effect of Gender on the Perfection and Happiness of the Soul from the Perspective of Mulla Sadra, *Philosophical Meditations*, 14(33), 385-408. <https://doi.org/10.30470/phm.2023.2000200.2389>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.2000200.2389>

Homepage: phm.znu.ac.ir

Introduction: The discussion of gender and its place in the human soul according to the rules of Islamic philosophy is a relatively new topic that is discussed and theorized today. Jensiati has not been mentioned either as an equivalent for the word Gender or as an equivalent for the word Sex in Islamic philosophy. Only the words masculinity and femininity have been mentioned as the result of the activity of the creative power of the vegetative soul. The attempt to equate the word gender, according to the principles of Islamic philosophy, leads to the conclusion that femininity and masculinity are firstly rooted in the natural levels of man, i.e. his physical body. Secondly, the differences between the two sexes are the result of the activity of the soul, so it does not have a purely physical identity. Thirdly, although gender is rooted in the natural and physical level of human identity, its entire identity is not limited to this level. Still, like the human soul, which has levels, it also has other levels and ranges. Despite acknowledging the influence of environmental and social factors on gender, it should

be said that in philosophical psychology, the influence of the body on gender has been processed more than other factors, although the study shows that other influential factors can also be discovered and deduced in this discussion.

On the other hand, the process of perfecting the human soul and reaching to happiness is one of the important issues of philosophical psychology. Mulla Sadra also introduces different rules regarding the process of perfection and happiness of the soul due to the different theoretical frameworks that he puts forward in transcendental wisdom. The main question of this article is what is the role of gender in the process of perfecting the human soul and reaching happiness.

Methodology: The method of this article is based on library study. In this way, in the first step, the principles and rules by which the human progress of perfection has been demonstrated will be examined. In the second step, it has been tried to analyze the state of gender regarding those issues. So, the rules and principles adopted in this philosophy under

the discussion of perfection and happiness are examined and analyzed regarding to the issue of gender.

Discussion and Conclusion:

Gender is a matter of perfection that remains in the course of the perfection levels of the soul, but with the dominance of unity in the higher levels of the soul, this factor also disappears as one of the aspects.

Gender is not considered a direct factor influencing the happiness or misery of the soul, and in the language of philosophers, it is not included in the list of any of these factors, but it implied in some factors and obstacles. For example, not being busy with rational matters and bodily activity, may have a more direct relationship with the lifestyle or family and social roles of one of the two sexes. As a result, the influence of gender in the process of perfection in the mentioned sex is significantly meaningful.

The influence of the soul on the body is as long as the soul needs the body for its perfection. The soul, as long as it has not reached full rationality, is influenced by the body and the

body's powers. Therefore, if a soul reaches this level, it is independent of factors that cause pluralism, such as gender. Mulla Sadra considers human happiness to be intellectual happiness, which is a theoretical reason. Discovering the place of gender in reaching rational perception depends on the factors and obstacles of rational perception and the effect of gender on them. Mulla Sadra divides the intellect into two types, *Matbooa* and *Masmooa*, and in the latter, environmental, educational and social factors can be influential. In this way, the social dimensions of gender can be effective in the completion of reason or lack of it.

In Mulla Sadra's words, the repetition of action and perception leads to the perfection of the soul and his existential intensity. Therefore, gender roles that determine the frequency of mental and physical activities of both sexes can be effective in the process and even result in perfection. Man becomes union with his actions and knowledge. This issue expresses the impact of femininity and masculinity on

environmental factors and their effect on human perfection.

In general, it can be said that, firstly, gender is effective in this process and can set a different path, as the body affects the perfection and happiness of the soul. But in the high stages of perfection, i.e. reaching the self to complete rational reality, all aspects, including gender, disappear.

Secondly, the perfection process has innate and acquired stages, of which acquired stages are related to a person's livelihood and his activities during his life, which causes the final identity to be formed. The fact that the soul acquires different identities as a result of different perceptions and actions shows that gender as a capacity that has a significant effect on these differences can play a serious role in the process of perfecting the soul and reaching happiness.

References

Mulla Sadra, Muhammad bin Ibrahim. (undated). *Al-Hashiya Ali Al-Ilahyat*, Qom: Bidar Publications.

_____(1381 SH). *Kasr Asnam al-Jahiliyyah*, Tehran: Sadra Islamic Hikmat

Foundation.

_____(1360 SH (a)). (*Al-Shawahed Al-Rubabiyyah in al-Manahaj al-Salukiyya*. Tehran: Academic Publishing Center.

_____(1368 SH). *Al-Hikmah al-Mutta'ali fe al-Asfar al-Aqli al-arbaa*. 9 volumes. Qom: Maktaba Al-Mustafawi.

_____(1366 SH (a)). *Tafsir Usul Kafi*, Volume 1. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Institute of Cultural Studies and Research.

_____(1354 AH). *Al-Mabad al-Maa'd*, corrected by Seyyed Jalaluddin Ashtiani. Tehran: Iranian Wisdom and Philosophy Society.

_____(1360 SH (b)). *Asrar Al-A'y'at*. Corrected by Mohammad Khajawi. Tehran: Islamic Society of Wisdom and Philosophy of Iran.

_____(1366 SH (b)). *Tafsir al-Qur'an al-Karim*, vol. 4 and 6. Qom: Bidar.

واکاوی تأثیر جنسیت در استكمال و سعادت نفس از منظر ملاصدرا

نرجس رودگر^۱

۱. دانشیار گروه فلسفه و عرفان اسلامی جامعه المصطفی العالمیه، مدیر گروه فلسفه و جنسیت دانشگاه ادیان و مذاهب، پژوهشگر دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران. رایانامه: Narjes_Rodgar@miu.ac.ir

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۲/۱/۲۶

بازنگری: ۱۴۰۲/۷/۲۷

پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۱۴

انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵

واژگان کلیدی:

استكمال نفس، سعادت نفس، جنسیت، ملاصدرا.

چکیده: هدف این مقاله بررسی تأثیر جنسیت در استكمال و سعادت نفس از منظر ملاصدرا با روش تحلیل آثار فلسفی اوست. بحث از جنسیت دغدغه ملاصدرا نبوده است و تنها مواردی که در آثار وی به مباحث جنسیت اشاراتی غیرمستقیم دارد، بحث جایگاه ذکورت در نفس و یا ذکر زنان در برخی مباحث به عنوان نمونه و شاهد مثال است؛ اما قواعد علم النفس فلسفی حکمت متعالیه، مجال خوبی را در جهت تبیین تأثیر جنسیت در نفس و مباحث پیرامون آن از جمله استكمال و سعادت پیش می‌نهد. ملاصدرا استكمال نفس را در گرو کمال عقل نظری و عملی می‌داند و سعادت انسان در گرو رسیدن به غایت عقل نظری است. بررسی قواعد حکمت متعالیه از جمله حرکت جوهری اشتدادی نفس از مادیت به سمت تجرد، نقش بدن و رابطه‌اش با نفس و نقش تعالیم مکتسب در روند استكمالی عقلی می‌تواند محل نظریه پردازی در مورد بحث نوپدید جنسیت باشد. بررسی‌ها نشان می‌دهد به حکم قواعد مذکور، جنسیت در فرایند استكمال نفس، مؤثر است اما در مراحل عالی استكمال، یعنی وصول نفس به فعلیت تام عقلانی، همه تعینات از جمله جنسیت محو می‌شوند؛ همچنین این حقیقت که نفس در اثر ادراکات متفاوت و اعمال متفاوت، واجد هویت‌های متفاوت می‌شود، نشان می‌دهد که جنسیت به عنوان ظرفیتی تأثیرگذار بر تفاوت‌ها، در فرایند استكمال نفس و وصول آن به سعادت نیز تأثیرگذار است.

استناد: رودگر، نرجس (۱۴۰۳). واکاوی تأثیر جنسیت در استكمال و سعادت نفس از منظر ملاصدرا. تأملات فلسفی ۱۴ (۳۳)، ۴۰۸-۳۸۵
<https://doi.org/10.30470/phm.2023.2000200.2389>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.2000200.2389>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

بحث از جنسیت و جایگاه آن در نفس انسانی طبق قواعد فلسفه اسلامی از مباحث نسبتاً جدیدی است که امروزه مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. مسأله جنسیت با تعریف امروزی چه به عنوان معادلی برای لفظ «Gender» و یا با تعریفی دیگر مورد توجه فلاسفه مسلمان نبوده است؛ تنها واژه «ذکورت» و «انوثت» به معنای نرینگی و مادینگی و به عنوان حاصل فعالیت قوه مصوره نفس نباتی در علم النفس فلسفی اسلامی معنا پیدا کرده است.^۱ تلاش برای معادل‌سازی برای واژه جنسیت، طبق اصول فلسفه اسلامی به این نتیجه رهنمون می‌شود که برخلاف

برخی نظریه‌های فمینیستی که جنسیت یا زنانگی و مردانگی را صرفاً برساخت جامعه می‌دانند، طبق مبانی فلسفه اسلامی، زنانگی و مردانگی از یک سو ریشه در مراتب طبیعی انسان، یعنی بدن فیزیکی او دارد؛ به این معنا که سرمنشأ این تفاوت‌ها به بدن زن و مرد بازمی‌گردد و نمی‌تواند کاملاً برساخت جامعه باشد؛ از سوی دیگر گرچه آشکارترین تفاوت‌های غیرقابل انکار در دو جنس در بدن آنهاست، اما طبق قواعد علم-النفس فلسفی، این تفاوت‌های فیزیکی، حاصل فعالیت قوای نفس انسانی است، بنابراین هویت آن صرفاً جسمی و فیزیکی نیست. همچنین گرچه منشأ تفاوت‌های دو جنس به بدن بازمی‌گردد اما تمام تفاوت‌های

۱ صورت‌گیری بدن از نظر حکما به قوه مصوره که مربوط به قوه مولده نفس نباتی است بازمی‌گردد. «خواجه طوسی در شرح الاشارات والتنبیها، قوه مولده را به دو نوع تقسیم کرده است: مولده (به معنای خاص) و مصوره. قوه مولده (به معنای خاص) ماده شیء جدید را حاصل می‌کند و صورت آن نیز توسط قوه مصوره حاصل می‌آید ... و از افعال قوای خادم قوه غاذیه است (سعادت مصطفوی، ۱۳۸۷: ۲۶۷)؛ همچنین گفته شده است به «قوه‌ای که نقش صورت و شکل‌دهی جانور را بر عهده دارد و در نطفه، کار صورت و شکل و رنگ و هیأت‌ها را بر عهده دارد، مصوره گفته می‌شود. اطبا به قوه خیال نیز مصوره می‌گویند؛ پس مصوره به دو معنای فوق به اشتراک لفظی گفته

می‌شود. کار قوه مصوره و یا خیال خزانه و بایگانی صور است» (نایبجی، ۱۳۸۷: ۱۴۸).

طبق بیان سبزواری «حکما، رؤسای قوای نباتیه را چهار می‌دانند، به ازدیاد مصوره که عمل این هم در مثل منی در رحم است که چون مفصله، مستعد می‌سازد اجزاء منی را، هریک برای صورتی مصوره صورت می‌دهد. و بعضی مولده را مجموع آن دو قوه با مصوره می‌دانند» (سبزواری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۲۶۸).

موجود در آنچه زنانگی و مردانگی نامیده می‌شود، جسمانی و مربوط به بدن نیست؛ بلکه تا حد زیادی تحت تأثیر عوامل محیطی، تربیتی و اجتماعی شکل می‌گیرد و ابعاد یا مراتب دیگری از نفس انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بررسی متون فلسفی اسلامی بیانگر عدم بررسی این بُعد از ابعاد هویتی، به- وسیله فلاسفه مسلمان است. هرچند مبانی و قواعد فلسفه اسلامی به خصوص حکمت متعالیه، ظرفیت آن را دارد که توجیه عقلانی در مورد تأثیر اجتماع و عوامل محیطی بر نفس و هویت زنانه و مردانه ارائه دهد، اما آن قسمت از بحث جنس و جنسیت که مورد تصریح فلاسفه مسلمان قرار گرفته، فقط در بحث از بدن و ذکورت و انوئت است. به این ترتیب، بیشترین بهره‌برداری از بحث جنسیت در متون فلسفه اسلامی، مباحث مربوط به بدن به‌علاوه مطالب مربوط به نفس از جهت ارتباطش با بدن است. از این‌رو اشاره به بحث جنسیت در مراتب مادی نفس در نوشتار پیش رو، به معنای یکسان‌انگاری جنسیت با تفاوت‌های بدنی نیست بلکه به معنای اخذ اندازه مفروغ عنه و مسلم از تفاوت‌های مربوط به زنانگی و مردانگی طبق متون فلسفی است.

از سویی ملاصدرا به دلیل چهارچوب نظری متفاوتی که در حکمت متعالیه نسبت به حکمت مشا مطرح می‌کند، قواعد متفاوتی را نیز در مورد فرایند استکمال و سعادت نفس معرفی می‌نماید. سؤال اصلی مقاله پیش رو این است که جنسیت در فرایند استکمال نفس انسان و رسیدن آن به سعادت چه جایگاه و نقشی دارد؟

در موضوع استکمال و سعادت نفس از دیدگاه ملاصدرا مقالاتی با عناوین زیر نگاشته شده است: «کمال و استکمال نفس انسان به روایت صدرالدین شیرازی» (ملک- اف، ۱۳۹۰)، «عوامل مساعدت‌کننده عمل در جهت استکمال نفس از دیدگاه ملاصدرا» (رحیم پور؛ هاشمی، ۱۳۹۳)، «شقاوت عقلانی در حکمت صدرایی» (پاشایی؛ صیدی، ۱۳۹۹)، «نظریه اخلاقی ملاصدرا» (اترک، ۱۳۹۳)؛ اما در مقالات مذکور، جنسیت به عنوان بحثی جدید مورد بررسی قرار نگرفته است.

در این نوشتار ابتدا دیدگاه ملاصدرا در مورد استکمال نفس و سعادت آن مورد واکاوی قرار می‌گیرد و سپس قواعد و اصولی که در این فلسفه ذیل بحث استکمال و سعادت بیان شده است با رویکرد به مسئله

جنسیت بررسی خواهد شد.

است. غایت قوه عقل نظری، انتقاش حقایق عینی کما هی در نفس است و غایت قوه عملی، منقاد کردن بدن در راستای اوامر عقل نظری است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۱: ۲۰). استکمال نفس در نظر و عمل از طریق اول، کسب علوم نظری و دوم، کسب ملکه تام در افعال فاضل محقق می شود (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۵۸).

گرچه وصول به عقل بالمستفاد به عنوان مرتبه نهایی عقل نظری، غایت استکمال نفس از نظر فلاسفه است اما به دلیل تعاملات گسترده میانشان، هر دوی آنها در روند استکمالی انسان نقش به سزایی دارند. کمال عقل عملی در چهار مرحله تجلیه (تهذیب- الظاهر باستعمال النوامیس الإلهیه و الشرائع النبویه)، تخلیه (تهذیب الباطن و تطهیر القلب عن الملكات و الأخلاق الرديئة الظلمانية)، تزکیه (تنویرها بالصور العلمیه و الصفات المرضیه)، فنا (فناء النفس عن ذاتها و قصر النظر علی ملاحظه الرب الأول و کبریائه) بیان می شود که البته بدون پشتیبانی عقل نظری ناممکن است (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۱۳۶۶).

۱. هویت هستی شناختی استکمال نفس از دیدگاه ملاصدرا

ملاصدرا بر اساس دو اصل ابداعی خویش یعنی اصالت وجود و حرکت جوهری، فرایند استکمال نفس را به نحو یک نوع اشتداد وجودی تبیین می کند که از مرحله مادی و صورت معدنی آغاز می شود و تا تجرد نفسانی و گاه تا تجرد عقلانی پیش می رود (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸: ۳۷۰ و ۳۶۹؛ ج ۹: ۱۸۱).^۱ این سیر اشتدادی که از نطفه آغاز می شود و پس از طی مراتب نباتی و حیوانی، به مرتبه نفس ناطقه می رسد که قوه عقل، وجه ممیز آن از مراحل مادون است و خود نیز مشمول مراحل استکمال است. حرکت استکمال در نفس ناطقه، از مرتبه عقل بالقوه نفس شروع می شود و تا رسیدن نفس به مرحله عقل بالفعل و بالمستفاد ادامه می یابد (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸: ۱۲ و ۳۶۸).

۱-۱. استکمال عقل نظری و عملی و غایت هریک

نفس ناطقه دارای دو قوه عقل نظری و عملی

فی الآخر إلى الله تعالى فكانت طبعاً ثم نفساً ثم عقلاً ثم مضموساً نورها في نور الأحدى (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸: ۳۷۰ و ۳۶۹).

۱. فمن عرف حقيقة النفس و ماهيتها و إبتها و كيفية تعلقها بالبدن أولاً ثم ارتفاعها و اشتداد وجودها شيئاً فشيئاً ثم انبعاثها عنه ثانياً ثم رجوعها إلى العقل بالفعل ثالثاً ثم مصيرها

۲۰۷).

نقص آن زایل خواهد شد (ملاصدرا، ۱۳۶۸،

ج ۵: ۲۷۳).

تصویر سیر اشتدادی نفس به شکل پوشیدن لباسی روی لباس دیگر نیست بلکه در هر مرحله، لباس قبل را درمی‌آورد و لباسی می‌پوشد که همه آثار لباس‌های قبل را دارد. با این توصیف تا آخرین مرحله تکامل نفس که مرحله عقل و عقل مستفاد است مراتب و قوای نباتی یا حیوانی و آثار آنها از جمله ذکورت و انوثة از بین نمی‌روند بلکه: (۱) در مرتبه خود که از مراتب نفس است باقی می‌ماند؛ (۲) به مثابه یک کمال وجودی در مراتب بالا نیز به نحو انطواء و اندماج حاضر خواهد بود. پس این تصور که نفس ناطقه چون صورت اخیر و حقیقت انسان است و به این دلیل که مجرد است مشمول احکامی نظیر جنسیت نمی‌شود، تحلیل کامل و دقیقی به نظر نمی‌رسد؛ چراکه به تصریح ملاصدرا نفس ناطقه وجود واحد جمعی است که با

۱-۲. عدم زوال مرتبه قبل در مراحل استكمال و بقای جنسیت در آن

در حرکت جوهری، جوهر به وجودی تبدیل می‌شود که هم منشأ آثاری برتر از آثار کنونی است و هم منشأ آثاری مشابه آثار کنونی است. ملاصدرا بیان می‌کند که لازمه این امر آنست که وجود اشتدادیافته دارای مراتبی باشد؛ اول، مرتبه‌ای دارای آثار برتر از آثار کنونی و دوم، مراتبی دارای آثار مشابه آثار کنونی (ملاصدرا، ۱۳۷۵: ۱۴۲).

مراحل استكمال گرچه با زوال مرحله‌ای و حدوث مرحله جدید صورت می‌پذیرد لیکن ملاصدرا تأکید می‌کند آنچه زایل می‌شود، وجود ناقص است؛ یعنی حد و نقص وجودی زایل می‌شود و اشتداد و استكمال می‌یابد. بنابراین سنخ وجود و ذات، باقی می‌ماند. بنابراین هر عامل کمالی در مراحل قبل در مراحل بعد باقی خواهد ماند و تنها جهت

الماده و استکملت بها سابقاً من صورة النوع الخسيس و قواها مع أمور زائده عليها.

۳. جمع التغيرات الطبيعية يلزمها أن ينتقل مادة الشيء من صورة إلى صورة كمالية - فإن الصورة الأولى وإن زالت من حيث وجودها الناقص لكنها لما اشتدت و استكملت - فهي كأنها باقية من حيث السنخ و الذات.

۱. هاهنا سر شریف یعلم به جواز اشتداد الجوهر فی جوهریته و استكمال الحقیقة الإنسانية فی هویته و ذاته (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸: ۳۶۸).

۲. المادة إذا توجهت و انتقلت من النوع الخسيس إلى النوع الأشرف تكون القوى السابقة معده اياها محرکه لها إلى قبول صورة أقوى و کمال أتم يلزمه و يتفرع علیه جميع نظائر القوى السابقة. فيفيض منه علی المادة کل ما تقومت

وحدتش جامع همه قوای حیوانی و نباتی به- صورت تفصیلی در مراتب خاص خود، و اجمالی و اندماجی در مرتبه عالی است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۵: ۷۵).^۱

۲. سعادت از دیدگاه ملاصدرا

ملاصدرا گاه به تبع پیشینیان، سعادت را هماهنگی شیئی با اقتضائات ذاتش می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۳۶۱)؛ همچنین سعادت هر قوه از قوای انسانی را در نیل آن به مشتهیات او تلقی می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۲۶؛ ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۲۴۹). نیل به مشتهیات و تمناهای هر قوه به معنای ادراک آن مشتهیات است که این ادراک سبب لذت او می‌شود. بنابراین میان لذت، کمال، ادراک و سعادت نوعی ملازمت است. به همین دلیل، ملاصدرا سعادت را از نوع ادراک می‌داند. سعادت، ادراک حقایق عالی هستی، مبدأ اولی و سایر معقولات و مبادی و مجردات است؛ حتی در محسوسات، ادراک امر ملائم، سبب لذت می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۲۵۸).^۲

از طرفی عقل، ممیز انسان از حیوان است پس وصول قوه عقل به مشتهیات عقلانی که همان ادراک معقولات است، سعادت مخصوص انسان محسوب می‌شود. بدین ترتیب، سعادت انسانی، دسترسی او به ادراکات عقلانی است که همان سبب عالی-ترین کمال و لذت در اوست (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۲۷). بنابراین گرچه انسان دارای مراتب ادراک و در نتیجه مراتب لذت است اما از نظر ملاصدرا کمال و سعادت نهایی انسان در ادراک عقلی او آن است که عالمی عقلی گردد که تمام صور موجودات در آن موجود است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۳: ۷۷۰؛ ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۲۵۰).

از نظر ملاصدرا چون اصل ذات و حقیقت انسان، جزء نظری نفس اوست، سعادت و شرف حقیقی او نیز در کمال این جزء نفس است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۳۱).^۳

ملاصدرا معتقد است که اصل سعادت انسان به کمال بُعد نظری اوست. از نظر او بعد عملی چون نظاره به بدن دارد که جزء سافل

۱. أما الذي ينتهي إليه النظر العميق أن الصورة الإنسانية مثلاً و هي نفسه الناطقة على وحدتها جامعاً لجميع قواها الحيوانية و النباتية و المعدنية على وجه مبسوط شريف.

۲. السعادة إن كانت عقلية ففي إدراك الوجودات العقلية و إن كانت بدنية فبمشاهدة المشتهيات الحسية.

۳. إن الشرف و السعادة بالحقيقة إنما يحصل للنفس من جهة جزئها النظري.

است، سعادۃش سعادۃ نفسانی است نه عقلانی. این سعادۃ فقط در حد خلاصی از نقص و عقوبت و هلاکت و عذاب است. این نوع سعادۃ که معمولاً مورد جست‌وجوی عابدان و زاهدان و صالحان است، نوعی سعادۃ وهمی و خیالی است که با شرافۃ حقیقی که همان ابتهاج عقلی است، تفاوت بسیاری دارد (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۳۱).^۱

سعادۃ از نظر ملاصدرا همچون کمال، هویتی هستی‌شناختی دارد. از نظر او وجود، خیر و سعادۃ است؛ ادراک وجود نیز خیر و سعادۃ است. وجود هر قدر خالص‌تر و شدیدتر باشد، خیر و سعادۃش بیشتر است. پس سعادۃ در درجه اول، نزد حق اول و مفارقات است، پس از آنها نفوس و هیولی و جسم هستند که دارای درجاتی از شقاوتند. (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۲۲)

۲-۱. عوامل و موانع سعادۃ از نظر ملاصدرا و نقش جنسیت در آن

در این بخش با بررسی عوامل و موانع سعادۃ

انسان، در صدد پاسخ به این سؤااام که آیا جنسیت می‌تواند به‌عنوان عامل یا مانع سعادۃ، ایفای نقش کند؟

ملاصدرا چه آنگاه که عوامل سعادۃ را نام می‌برد و چه آنگاه که موانع سعادۃ را برمی‌شمارد، از عاملی به نام جنسیت سخنی به میان نمی‌آورد. وی شواغل و موانع ادراک عقلی را چنین برمی‌شمارد: ۱. عدم تفضن و توجه به عقلیات؛ ۲. اشتغال به غیرعقلیات مانند بدن و مواد محسوس. راهی که نفس باید برای رسیدن به عقلیات بپیماید، اکتساب علم به عقلیات است تا آنجا که قوهٔ عقلیه آمادۀ قبول صور عقلی شود (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۲۴).

اشتغالات بدنی مانع لذات عقلی است و ارتباط با بدن، مانع اتحاد نفس با عقول است. بنابراین نفس مادامی که در این عالم است از این سعادۃ محجوب است. این حجب در اثر اشتغالات و کدورات عالم طبیعت ایجاد شده است و با قطع تعلق از بین می‌رود. معرفۃ نفس در این عالم، ضعیف است؛ البته این

و الرجس و الصفا عن الكدورة و الرذيلة و الخلاص عن العقوبة و الجحيم و العذاب الأليم و ذلك بمجرد لا یوجب الشرف الحقیقی و الابتهاج العقلی إلا أن لأهل السلامة كالزهاد و الصالحاء ضربا آخر من السعادة التي تناسبها.

۱. ثم إنك قد علمت أن الشرف و السعادة بالحقیقة إنما یحصل للنفس من جهة جزئها النظری الذی هو أصل ذاتها و أما ما یحصل لها بحسب جزئها العملی الذی هو من جهة تعلقها بالبدن و إضافتها و نفسيتها فلیس لها بحسبه من الاغتیاط إلا السلامة عن المحنة و البلاء و الطهارة عن الشین

شقاوت است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۳۲).

شقاوت اخروی نتیجه دو امر است: (۱) شقاوت حاصل از هیئات بدنی از معاصی حسی حاصل از شهوت و غضب؛ (۲) شقاوت حاصل از هیئات نفسانی مانند حسد و ریا و انکار حق (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۳۵). ملاصدرا در مورد رفع این موارد توضیحاتی ارائه می‌دهد (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۲۵۰).

ملاصدرا آنجا که عوامل شقاوت را نام می‌برد، اشاره‌ای به امر جنسیت در آن وجود ندارد (همان: ۲۵۳)؛ همچنین آنگاه که از موانع ادراک عقلی یاد می‌کند، عاملی به-عنوان جنسیت وجود ندارد. او نفس انسان را به آئینه‌ای تشبیه می‌کند که قابلیت انعکاس تمام حقایق عالم را دارد و اگر این انکشاف و انعکاس صورت نمی‌گیرد به دلایل زیر است:

(۱) نقص جوهر نفس مانند این که آئینه آهنی باشد که به اندازه کافی صیقل و شکل نیافته است؛

(۲) کدورت‌های شهوات و معاصی که بر آئینه نشسته است و مانع ظهور چهره حق بر آن می‌شود؛

(۳) روی گرداندن از عالم حقایق به سمت امور معیشت دنیایی مانند آئینه‌ای که

ضعف گاه به خاطر بدن است و گاه به سبب ضعف تحصیل و عدم پیگیری براهین. اگر ضعف معرفت به خاطر بدن باشد، پس از آنکه نفس از پوسته بدن فارغ شد، به مشاهده مقربین و مصاحبت با قدسین نایل می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۲۹-۱۲۶).

گرچه بدن مانع سعادت عقلی است اما کسب معرفت عقلی ضروری است؛ زیرا این معرفت تحصیلی، بذر مشاهده معقولات در عالم عقل است. همچنین انسان می‌تواند علی‌رغم تعلق به بدن، به درجه عقل مستفاد دست یابد و از شقاوت ناظر به فقدان آن خلاصی یابد. ملاصدرا منشأ این شقاوت را یا اعراض از تحصیل این معرفت به قدر وسع و توان، یا انحراف از مسیر حکمت به رگم ملکه شوق به علوم و یا انکار این معلومات از سر استکبار و عناد برمی شمارد (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۳۱).

در برابر سعادت حقیقی، شقاوت حقیقی وجود دارد. این شقاوت، وصف نفوس حیوانی یا نفوس ساده لوح و بسیط یا نفوس عامی که علی‌رغم آنکه ملکه شوق به کسب علوم عقلی داشته‌اند اما به سراغ آن نرفته‌اند و یا حب رفعت و ریاست نداشته‌اند، تعلق نمی‌گیرد. شقاوت این گروه‌ها نوع دیگری از

رویش به جانب دیگری است؛

۴) وجود سد و حجاب بین او و صور اعتقادی صحیح با اعتقادات تقلیدی و تعصباتی که در نفس ریشه دوانده است؛

۵) عدم قدرت ذهن بر انتقال از صورتی به صورت دیگر به دلیل عدم تجهیز به علوم مقدماتی لازم (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۲۵۵).

گرچه ملاصدرا در برشماری این عوامل و موانع، به جنسیت اشاره نکرده اما بعید به نظر می‌رسد که امر جنسیت در اذهان فلاسفه آن عصر به‌ویژه ملاصدرا بی‌اهمیت باشد؛ چراکه وقتی وی به عوامل و موانع سعادت اشاره می‌کند، بسیار جزئی‌نگر و دقیق است؛ این امر نشان‌دهنده آن است که اگر امر جزئی دیگری مانند زن‌بودن یا مرد‌بودن می‌توانست از جمله این موارد باشد، از ذهن این فیلسوف مخفی نمی‌ماند. دیگر آنکه باید توجه داشت که گرچه جنسیت با تعریفی که امروز مورد نظر است و به‌خصوص با تفکیکی که بین آن و جنس صورت گرفته مورد توجه مستقیم فیلسوفان آن دوره نبوده است اما مسأله زن و مرد و زنانگی و مردانگی با همان تعریف خامش مورد توجه بوده است. برای نمونه اینکه ملاصدرا در میان برخی مطالب از زنان نام می‌برد و از آن غفلت ندارد، بیانگر آن

است که اگر زن‌بودن و مرد‌بودن یکی از عوامل مستقیم مؤثر یا مانع در سعادت و استکمال بود، طبیعتاً باید کلام ملاصدرا ذکر می‌شد.

حال این سؤال مطرح می‌شود که فارغ از آن که ملاصدرا به امر جنسیت اشاره کرده باشد یا خیر، عوامل و موانعی که او برشمرده است آیا می‌تواند در سعادت و استکمال مؤثر باشد؟

عدم تفتن و عدم اشتغال به غیرعقليات به‌عنوان دو مانع استکمال و سعادت، گرچه فراوانی آن بین زنان و مردان متفاوت است و زنان و مردان به دلیل اشتغالات روزانه و مسئولیت‌ها و نقش‌های متفاوتی که در خانواده و اجتماع در هر جامعه و عصری بر عهده دارند به‌گونه متفاوت درگیر این دو عامل باشند اما امری ذاتی در زنان یا مردان نیست. بنابراین می‌توان گفت هر جنسی که به دلایل مختلف، بیشتر در معرض این دو مانع باشد، نتیجه آن در سعادت و استکمالش پیداست. این یعنی خود زن‌بودن یا مرد‌بودن در این مسأله مؤثر نیست بلکه عوامل عصری یا محیطی یا اجتماعی ناظر بر آنها می‌تواند در این امر مؤثر باشد. در قسمت‌های بعدی مقاله این مسأله مورد تحلیل بیشتر قرار خواهد

گرفت.

نمی‌شود بلکه برای اغراض و غایات دیگر به

آنها نیازمند است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۲: ۹۷۴).

بنابراین دعاوی، ذکورت و انوئت که حاصل برآیند اعضای ناظر به تولید مثل در دو جنس است، در هویت انسان یعنی در انسانیت انسان دخالت ندارد؛ به این معنا که نرینگی و مادینگی در حد انسانیت اخذ نمی‌شود و صورت انسانی به این موارد قائم نخواهد بود. مقوم ذات‌نبودن به معنای رد جنس‌بودن و فصل‌بودن است و از آنجا که نرینگی و مادینگی جزء فاصل و فارق هستند، نه جزء مشترک نوع، بنابراین مقوم ذات‌نبودن آنها به معنای نفی فصل‌بودن و ذاتی‌بودن آنها برای نوع انسان است. در نتیجه زن و مرد از یک نوع هستند.

۳-۲. چگونگی شکل‌گیری ذکورت و انوئت در بدن در فرایند استكمال

آنچه از کلمات ملاصدرا برمی‌آید، ذکورت و انوئت، حاصل استكمال طلبی نفس است. فرایند شکل‌گیری اندام‌های جنسی و ناظر به تولید مثل در بدن انسان، توسط حکما اینگونه تشریح شده است که نفس والدین به‌وسیلهٔ قوهٔ مولده از مجموع مواد غذایی، پس از تحلیل و تبدیل، ماده‌ای را به نام منی جدا

یکی دیگر از موانع مهم در استكمال و سعادت، اشتغالات بدنی، ارتباط نفس با بدن و تأثیرپذیری نفس از بدن است. ارتباط با بدن از نظر ملاصدرا عامل ضعف ادراک و در نتیجه ضعف در مسیر استكمال است. از نظر او این عامل تنها با مرگ زایل می‌شود. روشن است که ارتباط با بدن و سپس قطع تعلق نفس از بدن پس از مرگ، اختصاصی به یکی از دو جنس ندارد اما مشخص می‌شود که نحوهٔ ارتباط با بدن می‌تواند در فرایند استكمال و سعادت مؤثر باشد.

۳. نقش بدن در استكمال و سعادت

۳-۱. چگونگی تشکیل اعضای بدنی و نقش آنها در استكمال

شکل‌گیری اعضای بدنی توسط قوهٔ مصورهٔ نفس صورت می‌گیرد. نفس به دلیل آنکه برای افعالش و برای استكمال، نیازمند ابزار و آلات است، ناگزیر اعضای بدنی را شکل می‌دهد. بنابراین اعضای بدن، آلات و ادوات نفس هستند که از لوازم و شرایط افعال نفس و مبادی استكمال آنها محسوب می‌شوند. ملاصدرا بیان می‌کند که انسان در انسانیت به این اعضا نیاز ندارد؛ یعنی صورت در قوامش به این موارد نیاز ندارد و در حد انسانیت اخذ

گردآورنده اجزای غذایی موجود در منی، نفس والدین است؛ اما نگهبان آنها پس از جمع، صورت معدنی منی است. پس از تولد، جامع و حافظ اجزا یکی است (ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۱۸۵ و ۱۸۶).

۳-۳. نقش بدن در استکمال نفس و جایگاه جنسیت در آن

نفس در استکمال خود به بدن نیازمند است. اگر نفس بخواهد به جریان استکمالی خود ادامه دهد تا مدتی لازم است بدن باقی باشد. بقای بدن وابسته به سه قوه است: ۱) قوه علم برای تشخیص مصلحت و مفسدت؛ ۲) قوه غضب برای دفع مفسدت؛ ۳) قوه شهوت برای جلب منفعت. علم، غضب و شهوت سه قوه نفس هستند که نفس در آنها متکی به بدن است. نفس برای تشخیص مصلحت و مفسدت، جلب منفعت و دفع مضرت به ناچار با بدن در ارتباط است. اگر این نیازمندی نبود، نفس تمایل به بدن نداشت بلکه رو به مجرد می‌نهاد (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ج ۶: ۲۸۳).

این نیازمندی نشان‌دهنده ارتباط و تأثیر و تأثر استکمال نفس از عوامل بدنی، از جمله جنس و جنسیت است. اگر نفس در علمش متأثر از بدن است و جنسیت دارای پایگاه

می‌سازد. این ماده، مستعد قبول قوه‌ای است که آن قوه، ماده مزبور را آماده قبول صورت بالقوه انسانی می‌کند؛ پس به ماده مزبور، صورت انسانی تعلق می‌گیرد. این صورت، حافظ و نگهبان مزاج منی است. این صورت در رحم مادر استکمال می‌یابد تا آنگاه که در اثر استکمال، علاوه بر حفظ ماده، افعال نباتی یعنی تغذیه، رشد و نمو از آن صادر می‌شود. در مراحل بعدی استکمال، آن ماده مستعد قبول نفسی می‌شود که علاوه بر اعمال نباتی، اعمال حیوانی نیز از او صادر می‌شود و در نهایت، شایسته قبول نفس ناطقه می‌شود که علاوه بر آثار نباتی و حیوانی، عمل نطق یعنی تعقل کلیات نیز از او صادر می‌شود. بنابراین، عوامل مؤثر در شکل‌گیری نفس ناطقه و بدن انسانی را می‌توان اینگونه برشمرد:

۱. نفس پدر و مادر که گردآورنده و جامع اجزای غذایی موجود در نطفه است؛
۲. صورت معدنی نطفه که حافظ ماده مزبور است و استعداد تبدیل شدن به نفس انسانی را دارد؛

۳. نفس انسانی که پس از تعلق به بدن و در تمام عمر، گردآورنده و حافظ بدن است. به این ترتیب، قبل از تولد، جامع و

بدنی است -هرچند تمام هویت آن در بدن خلاصه نمی‌شود- نمی‌توان تأثیر جنسیت در علم را انکار کرد.

همچنین خاستگاه غضب و شهوت در بدن، با توجه به تفاوت های جنسی، راه را برای نفی عامل بدنی در استكمال می‌بندد. به بیان دیگر اگر سه عامل علم، غضب و شهوت عامل بقای بدن است، و اگر بقای بدن لازمه استكمال است، از آنجاکه بدن انسان به بدن زنانه و مردانه تقسیم می‌شود، بنابراین سه عامل علم، غضب و شهوت، متأثر از زنانگی و مردانگی است و این سه عامل تحت تأثیر جنس و جنسیت، تأثیر متفاوتی را در فرایند استكمال نفس دارند.

در استدلال فوق، این مقدمه که سه عامل علم، غضب و شهوت، متأثر از زنانگی و مردانگی است نیاز به تبیین بیشتر دارد. فیلسوف، این سه عامل را عوامل بقای بدن می‌نامد. اگر زنانگی و مردانگی، تقسیم ضروری بدن انسان باشد، یعنی هر انسانی لاجرم یا دارای بدن زنانه و یا مردانه باشد، آنگاه زنانگی و مردانگی به عنوان ویژگی های ضروری بدن انسان، تحت تأثیر علل بدنی که همان علم و غضب و شهوت است، خواهد بود. از این امر می‌توان ارتباط بین این سه

عامل با زنانگی و مردانگی را نتیجه گرفت اما اینکه این ارتباط، مشابه و یکسان است یا عامل سه گانه در برخورد با هریک از زنانگی و مردانگی، امر یا حقیقتی متفاوت از بدیل خود باشد (که قطعاً همین گونه است) و اگر دارای آثار متفاوتی نسبت به دیگری باشد (که حقیقتاً همین طور است)، بنابراین می‌توان حکم کرد که عوامل سه گانه در برخورد با هریک از بدن زن و مرد، نتایج و لوازم متفاوتی خواهند داشت. در نتیجه، جنس می‌تواند فرایند استكمال را متفاوت کند.

۴-۳. ناکجایی تأثیرپذیری نفس از بدن و نقش جنسیت در آن

آیا نفس از بدن تأثیر می‌پذیرد؟ نفس تا کجا متأثر از بدن است؟ آیا عوامل بدنی مانند جنسیت می‌توانند بر نفس تأثیرگذار باشند؟ اگر جنسیت را منحصر در مرحله بدنی بدانیم، آیا می‌توان گفت در نفس تأثیر ندارد؟ ملاصدرا به این سؤال‌ها در ارتباط صورت و بدن پاسخ گفته است. آنگاه که وی صورت را مبدأ فاعلی سایر قوا و قاهر بر آنها دانست این پرسش را طرح نمود که اگر صورت، قاهر بر قواست پس نباید از آن منفعل و به آن مستکمل گردد؟ سپس خود پاسخ می‌دهد این صورت چون مانند مبادی عقلیه، فعلیت

محض نیست از ماده و قوایش به طور کامل مبرا و جدا نیست. به همین خاطر از سویی جنبه‌ی نیازمندی و حاجت و استکمال دارد، از سوی دیگر جنبه‌ی بی‌نیازی و تکمیل به همین خاطر است که صورت به کمک جوهر عقلی در فعلیت بخشی خود نیازمند است. از نظر ملاصدرا، حکم نفس همانند صورت است. نفس با مشارکتی که با عقل دارد، محصل بدن و قوای بدنی است؛ همچنین نفس در عوارض انفعالی و مشخصاتش نیز نیازمند ماده است. بنابراین مادامی که نفس، نیازمند بدن است، از بدن متأثر است. این نیازمندی تنها جایی رخت برمی‌بندد که اتصال نفس به عقل، تام و کامل شود و به- عبارتی، نفس عین عقل گردد (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۵: ۲۵۶).^۱

طبق این اصل، نفس مادامی که به درجه فعلیت تام عقلانی نرسیده باشد، متأثر از بدن و قوای بدنی و در نتیجه متأثر از جنسیت است. نیازمندی نفس به بدن در کسب عوارض و تشخصات و عدم فعلیت تام نفس و نیازمندی‌اش به بدن در راستای استکمال، سبب می‌شود تا همه امور مربوط به بدن در

نفس نیز نقش آفرینی کنند. پس استناد صرف به اینکه نفس ناطقه مجرد است پس از جنسیت مبراست، نمی‌تواند همه مسائل مربوط را مد نظر قرار داده باشد. به این معنا که نفس ناطقه تا آنجا که نفس است و مرتبط با بدن است، متأثر از جنسیت است؛ اما در مرحله‌ای که از نفسانیت فراتر می‌رود و به سبب عدم نیازمندی به بدن، عقل می‌شود، از هرگونه عامل بدنی از جمله جنسیت مبرا می‌شود. طبیعی است این حکم برای نفس به اعتبار مرحله عقلانی اوست و الا اگر پیوستار وجود نفس از مراحل طبیعی تا مراحل عقلانی را در نظر بگیریم، باید گفت نفس بما هو نفس، متأثر از جنسیت است هرچند در مرحله عقلانی‌اش اینگونه نیست.

اگر این اصل را در کنار دیگر اصل ملاصدرا قرار دهیم که حضور کمالات مادون در مراحل مافوق را به دو نحو اجمالی و تفصیلی تعریف می‌کرد، باید گفت خصوصیات و تعیناتی که در مرحله عقلانی نفس حضور ندارند، با وجود تفصیلی موجود نیستند اما با وجود اندماجی و اجمالی در آن مرتبه نیز موجودند (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۵:

تکمیل؛ فإن النفس محصلة للبدن و قواه من حيث اتصالها بالمبدأ الفاعل علی نحو الشرکه دون الاستقلال إلا مع تمام الاتصال و حينئذ يستغنى عن البدن کل الاستغناء.

۱. هذه الصورة المقومة للمواد وقواها ليست في قوة الوجود كالمبادئ العقلية حتى يتبری عن المواد وقواها کل البراهنة فكل منها جهتان، جهة حاجة و استکمال و جهة غذا و

(۷۵).

ملاصدرا بین دو نوع استکمال فرق می‌نهد: (۱) استکمال بالذات که غایت آن غایه‌الغایات است؛ (۲) استکمال بالعرض که همان کمالات میانی و متوسط در جهت غایت نهایی‌اند.

از نظر فلاسفه، غایت استکمالات بالعرض و غایت همه حرکات قوای عالی و سافل، تشبه به غایت خیر و خیر اقصی است که تمام حرکات و اضطراب‌ها نزد او به سکونت و اطمینان می‌رسد. بنابراین هر حرکتی در حال تشبه به حرکت قصوی است چراکه طبق نظر فلاسفه «لولا عشق العالی لا تظمس السافل» (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۱۳۸).

ملاصدرا تغذیه را نوعی استکمال بالعرض می‌داند. از نظر او رتبه وجودی غذا مادون انسان است و انسان با خوردن آن مستکمل می‌شود؛ اما کامل شدن با غذا، کمال حقیقی انسان نیست. کمال حقیقی انسان، شبیه به کمال اقصی و مبدأ اعلی است و غذا خوردن چون زمینه این استکمال را فراهم می‌سازد، کمال بالعرض است (ملاصدرا، ۱۳۸۰: ۲۶۵؛ ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۲۵۷).

انسان در مراتب استکمال از پایین‌ترین مرتبه به سوی بالاترین غایات حرکت می‌کند. اگر عملی مانند تغذیه که اولین فعل قوه نباتی است، نوعی استکمال محسوب می‌شود،

۳-۵. سیر استکمالی نفس به سمت تجرد از بدن و جایگاه جنسیت در آن

گرچه استکمال نفس از سوی بدن و از طریق بدن صورت می‌گیرد اما نفس در جهت حرکت از عالم جسمانیات و ترک تدریجی آن و حرکت به سوی روحانیات، طی طریق می‌کند. عوالم منحصر در عوالم مادی و مجردند و نفس، حرکت استکمالی خود را از عالم طبیعت شروع کرده است و ناگزیر تا عالم مجردات و عقول پیش می‌رود (ملاصدرا، ۱۳۶۶b، ج ۶: ۷۷).

این امر نشان‌دهنده آن است که گرچه عوامل بدنی در پاره‌ای از مراحل استکمال نفس مؤثرند، اما نفس در مراحل عالی استکمالی، افزایشی در جهت تجرد خواهد داشت و به همان میزان از مؤثرات و عوامل بدنی همچون جنسیت پیراسته خواهد شد. بنابراین بسته به مادیت برخی ابعاد جنسیت و بسته به مراتب و درجات مادیت نفس، جنسیت در فرایند استکمال نفس مؤثر خواهد بود که این امر در مراحل نهایی کم‌رنگ‌تر و بی‌رنگ‌تر خواهد شد.

۳-۶. استکمالات بالعرض و استکمالات حقیقی و نگاه کمال انکارانه به تفاوت‌های جنسی

جدیدی را بیاموزد یا به عادات و ملکات جدید علمی و عملی به وسیله تمرین و تدریب دست یابد، از نظر ملاصدرا به دلیل امکان اشتداد وجودی روزه‌روز و مرحله‌به‌مرحله نفس است. اگر در نفس بشر امکان اشتداد وجودی و تأثیرپذیری نبود، نه تعلیم و نه تأدیب و تمرینی مؤثر نمی‌شد ([ملاصدرا، بی‌تا: ۱۶۸](#)).^۱

هر عملی که از انسان صادر شود یا سخنی که گفته شود، در نفس انسان اثر می‌گذارد؛ آنگاه که این امر تکرار شود، این اثر آنقدر قوی می‌شود که خود به مرحله فاعلیت می‌رسد؛ مانند زمانی که جسمی که قابل اشتعال است، ابتدا در اثر مجاورت با آتش گرم می‌شود اما وقتی گرما شدید شد، خود جسم مشتعل می‌شود؛ یعنی اثر، تبدیل به مؤثر می‌شود. تمام این فرایند در اثر قاعده اشتداد وجودی صورت می‌گیرد ([همان: ۱۶۸](#))؛^۲ ([ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۲۰۲](#)).

استحکمت الآثار فی النفس فصارت الأحوال ملکات إذ الفرق بین الحال و الملكة بالشدّة و الضعف و الاشتداد فی الکیفیة یؤدی إلى حصول صورة أی مبدأ جوهری لها كالحرارة الضعیفة فی الفحم إذا اشتدت صارت صورة ناریة محرقة كذلك الکیفیة النفسانیة إذا اشتدت صارت ملكة راسخة أی صورة نفسانیة هی مبدأ لآثار مختصة بها فیصدر بسببها الفعل المناسب لها بسهولة من غیر رویه و

طبیعتاً فعل بعدی نامیه که تولید مثل است و به ذکورت و انوشت بازمی‌گردد نیز در عداد استکمالات است (هرچند استکمالات بالعرض). بنابراین در فلسفه اسلامی تفاوت - های جنسی نه تنها آن‌طور که مورد ادعای برخی فمینیست‌هاست ناشی از ظلم طبیعت به یکی از دو جنس یا تبعیض و منشأ فروردستی نیست بلکه این تفاوت‌ها استكمال بالعرض هریک از دو جنس و طریق استكمال کمال حقیقی آنها محسوب می‌شود.

۳-۷. اشتداد وجودی از طریق تعلیم، تکرار و کسب و نقش جنسیت در آن

یکی از قواعد نهفته در کلام ملاصدرا که می‌تواند در مورد عوامل ناظر به اجتماع از جمله جنسیت مورد استفاده قرار گیرد، ارتباط قاعده اشتداد وجودی نفس و تعلیم و کسب و اکتساب امور علمیه و عملیه در افراد است. این که انسان می‌تواند صنعت و مهارت

۱. و لو لم یکن للنفس البشريّة هذا التأثير أولاً، ثمّ الاشتداد یوما فیوما، لم یکن لأحد تعلّم شیء من الصنائع و الحرف، و لم ینجع التأدیب و التمرین، و لم یکن فی تأدیب الأطفال و تمرینهم الأعمال فایده.

۲. اعلم أن القول و الفعل ما دام وجودهما فی أکوان الحركات و الأصوات فلاحظ لهما من البقاء و الثبات و لكن من فعل فعلاً أو نطق بقول یحصل منه أثر فی نفسه و حاله یبقى زماناً و إذا تکررت الأفعیل و الأقاویل

از قاعده اشتداد وجودی نفس در مسائل اجتماعی از جمله در بعد اجتماعی جنسیت می‌توان استفاده‌های خوبی داشت؛ این که فعل، رفتار و گفتار انسان نه فقط به عنوان امری عارضی و سطحی است بلکه امری است که در اثر تکرار، هویت انسان را شکل می‌دهد و بر هویت انسان وارد می‌شود، در مقوله اجتماعیات نتایج عظیمی دارد. طبق این قاعده انسان با عملش متحد می‌شود؛ همان-طور که انسان با صادرات ادارکی جزئی خود به حکم قاعده اتحاد علم و عالم و معلوم، متحد و یکی می‌شود یعنی علم او هویت او را می‌سازد و وارد جانش می‌شود، عمل، رفتار و گفتار او نیز همین حکم را دارد؛ یعنی انسان با عملش یکی و متحد می‌شود (همان: ۲۰۲). رفتار و گفتار انسان، صادرات پوچ و غیرمؤثری از او نیست که صرفاً در زمانی از او صادر می‌شود و از او جدا می‌گردد. نوع تأثیرگذاری این امور به شکل ذاتی و هویتی است. این امور با جان انسان یکی می‌شود. بنابراین انسان همانی می‌شود که هر روز آن را انجام می‌دهد یا از آن سخن می‌گوید.

انسان تبدیل به گفتار و رفتار می‌شود. وی با هر عمل و سخنی خشت‌های ساختمان وجودی خویش را برهم می‌نهد.

این قاعده فلسفی در تبیین و تحلیل بسیاری از مسائل اجتماعی از جمله بُعد اجتماعی جنسیت بسیار راهگشاست. از این طریق می‌توان به نقش اعتباری نقش‌ها و فعالیت‌های جنسیتی و تأثیر آن بر شکل‌گیری هویت زن یا مرد پی برد. هویت جنسیتی زن و مرد تحت تأثیر نقش‌های جنسیتی‌ای است که برای آنها تعریف شده است و تکرار و تداوم این نقش‌ها نیز به تفاوت‌های هویتی آنها دامن می‌زند؛ فعل جنسیتی، ذات جنسیتی را می‌سازد. این نتیجه‌گیری در این مرحله صرفاً در حد توصیف و تحلیل است و وارد مرحله باید و نباید نشده است.

۴. تصویر رابطه زن و استکمال در عبارات ملاصدرا

بررسی واژه نساء در عبارات ملاصدرا یکی از راه‌هایی است که می‌توان توصیف بالفعل ملاصدرا از جایگاه زنان را در بحث استکمال دریافت. حاصل این بررسی، برشماری زنان در عداد انسان‌های عوام و کودکان از نظر رتبه

حاجه إلى عمل و تجشم اكتساب من خارج و من هذا الوجه يحدث ملكة الصناعات و المكاسب العلمية و العملية و لو لم يكن للنفوس الآدمية هذا التأثير أولا ثم الاشتداد

یوما فیوما لم یکن لأحد اكتساب شیء من الصناعات و الحرف و لم ینجع التأدیب و التعلیم لأحد و لم یکن فی تأدیب الأطفال و تمرینهم علی الأعمال فائدة.

ادراکی است. مردم عامی، زنان و کودکان سه گروه هستند که از علوم کلی و بااهمیتی مانند شناخت حقیقت نفس و هستی محرومند چرا که مشغول به امور جزئی، فرعیات و مسائل سطح پایین هستند. ملاصدرا حتی عالمانی را که به علوم جزئی مانند احکام فقهی ارث و طلاق و زراعات و مساقات و معاملات مشغولند و این اشتغالات سبب رویگردانی آنان از خودشناسی شده است، جزو همین دسته طبقه‌بندی می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۴۳۱).^۱

ملاصدرا گاهی زنان و صبیان را در یک گروه قرار داده و آنان را دارای ادراک ضعیف و متعلق ادراکشان را امور جزئی کم‌اهمیت می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۳۴۷).^۲ گاهی او از برخی علما که خود را در مرتبه عوام و ناقصین یعنی زنان و کودکان نگاه داشته‌اند اظهار تعجب می‌کند؛ از این نظر که پرداختن به علوم جزئی آنها را از علوم کلی عقلی باز داشته است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹: ۱۸۰).

در برخی از عبارات وی تعلیل واضح‌تری در مورد این طبقه‌بندی صورت گرفته است. وی علت مذمت و منقصت این دسته اعم از فقیهان، عوام‌الناس، زنان و کودکان را عدم اهتمام و پردازش به نفس‌شناسی و هستی‌شناسی دانسته است (همان: ۱۸۰)؛ همچنین در برخی عبارات، او قصر و کوتاهی عقل را به زنان نسبت می‌دهد لیکن شایان توجه است که علاوه بر زنان و صبیان، عالمانی را هم که از سیر و سلوک عقلی بازمانده - اند در این دسته جای داده است و آنها را نیز متهم به کوتاه‌عقلی کرده است (ملاصدرا، ۱۳۸۱: ۹۴).^۳

مطالعه این موارد، ابعاد دسته‌بندی ملاصدرا را مشخص می‌کند. در این عبارات گرچه نقص، ضعف و قصر عقل و ادراک به زنان نسبت داده شده است اما این اطلاق، یک اطلاق جنسیتی نیست چرا که اولاً دانشمندان علوم جزئی نیز به این امر متهم شده‌اند، ثانیاً کودکان از هر دو جنس به ضعف متهم شده‌اند که نشان‌دهنده آنست که این

۱. و العجب من أكثر المنتسبين إلى العلم كيف قنعوا بمرتبة العوام و الناقصين كالنساء و الصبيان حيث لم يشتغلوا تمام عمرهم بالبحث عن حقيقة النفوس و أنها كيف مآلها و إلى ما ذا يصير حالها مع اشتغالهم طول دهرهم بفروع خلافية نادرة الوقوع فتركوا الواجب العيني و اشتغلوا بفروض الكفايات.

۲. قنعوا بمرتبة العوام و الناقصين كالنساء و الصبيان حيث لم يشتغلوا تمام عمرهم بالبحث عن حقيقة النفوس و أنها كيف مآلها.

۳. مع زلة أقدامهم عن منازل السائرین و قصور عقولهم كالنساء و الصبيان عن درجة الكاملين البالغين - هداية الخلق و ریاستهم، و أن يكونوا - مع قصور عقولهم - مشايخ قاندين في الطريق و رؤساء في القوم.

ضعف ذاتی یک جنس نیست. از همه مهم‌تر، علت این قصر و ضعف نیز امور خارجیّه گروه-های مذکور عنوان شده است؛ یعنی اشتغال این گروه‌ها به امور و علوم جزئی. مشخص است که اگر اشتغالات حداقل دو دسته، یعنی علما و زنان، از امور جزئیّه منصرف گردد و به امور کلیه اهتمام لازم صورت گیرد، نسبت قصر و ضعف نیز منتفی می‌شود؛ همان‌طور که اگر فقیه به فلسفه روی آورد و محل اهتمامش در مسائل علمی تغییر کند، دیگر به کوتاه‌عقلی متهم نمی‌شود. بنابراین می‌توان اینگونه تحلیل کرد که قضایایی ازین قبیل در کلام ملاصدرا، قضایای خارجیّه هستند نه قضایای حقیقیه. شاید ملاصدرا خود در ذکر این طبقه-بندی به این جهت التفات نداشته است اما اولاً هم‌ردیف دانستن فقیهان با زنان در این اتهام، دلیل واضح بر غیرجنسیتی بودن و غیرذاتی و حقیقی-بودن این حکم است.

نتیجه‌گیری

در پاسخ به سؤال از تأثیر جنسیت در استکمال و سعادت نفس چنین نتیجه‌گیری می‌شود:

۱. جنسیت به‌عنوان اثر قوای نفس، در سیر مراتب استکمالی نفس نیز باقی می‌ماند اما با غلبه وحدت در مراتب عالی نفس، این امر نیز به‌عنوان یکی از تعینات، محو می‌شود؛ این محوشدن نه به-معنای زوال بلکه به‌معنای بقا بدون داشتن احکام و

آثار مرحله‌تکثرات است.

۲. جنسیت به‌عنوان عامل مستقیم تأثیرگذار در سعادت یا شقاوت نفس محسوب نمی‌شود و در لسان فلاسفه در فهرست هیچ‌یک از این عوامل وجود ندارد، اما این امر را می‌توان به‌گونه غیرمستقیم در برخی عوامل و موانع مشاهده کرد؛ برای نمونه عدم اشتغال به غیرعقلیات و اشتغالات بدنی ممکن است با سبک زندگی یا نقش‌های خانوادگی و اجتماعی یکی از دو جنس رابطه مستقیمی داشته باشد. در نتیجه تأثیر جنسیت در فرایند استکمال در جنس مذکور، می‌تواند تأثیر معناداری داشته باشد؛ به این ترتیب، برخی نقش-های جنسیتی می‌تواند سبب کثرت اشتغالات غیرعقلانی و انصراف تمرکز اشخاص از فعالیت-های عقلانی شود و این امر به‌صورت بالعرض مانع رشد عقلی آنان گردد.

۳. بدن در فرایند استکمال و سعادت انسان مؤثر است. علم، غضب و شهوت، عامل بقای بدن هستند. بنابراین بدن متفاوت زن و مرد می‌تواند در برخورد با این سه عامل، تعامل متفاوتی ایجاد کند که سبب ترسیم فرایند متفاوت در استکمال زن و مرد شود.

۴. تأثیرپذیری نفس از بدن تازمانی است که نفس به بدن در استکمال خویش نیازمند باشد. نفس تا وقتی که به فعلیت تام عقلانی نرسیده

باشد، متأثر از بدن و قوای بدنی است. بنابراین اگر نفسی به این مرتبه رسید، از عوامل تکثرزا همچون جنسیت فارغ خواهد شد؛ البته این فراغت در مرتبه عقل از مراتب نفس، قابل حصول است اما در مراحل مادون وجود نفس همچنان این تأثیرپذیری وجود دارد.

۵. در کلام ملاصدرا تکرار فعل و ادراک، سبب استکمال نفس و اشتداد وجودی او می‌شود. بنابراین نقش‌های جنسیتی که فراوانی فعالیت‌های ذهنی و بدنی دو جنس را تعیین می‌کنند در فرایند و حتی نتیجه استکمال می‌تواند مؤثر باشد. انسان با عمل و علمش یکی می‌شود و این افعال جوارحی و جوانحی، هویت انسان را می‌سازد. این مسأله تأثیرپذیری زنانگی و مردانگی از عوامل محیطی و تأثیر آنها بر استکمال انسان را بیان می‌کند. در مجموع می‌توان گفت: (۱) به حکم

تأثیر بدن در استکمال و سعادت نفس، جنسیت در این فرایند مؤثر است و می‌تواند مسیر متفاوتی را رقم بزند؛ لیکن در مراحل عالی استکمال یعنی وصول نفس به فعلیت تام عقلانی، همه تعینات از جمله جنسیت محو می‌شوند.

(۲) فرایند استکمال دارای مراحل فطری و اکتسابی است که مراحل اکتسابی آن مربوط به معیشت فرد و فعالیت‌های او در طول حیات است که سبب شکل دادن هویت نهایی نفس او می‌شود. این حقیقت که نفس در اثر ادراکات متفاوت و اعمال متفاوت، واجد هویت‌های متفاوت می‌شود، نشان می‌دهد که جنسیت به عنوان ظرفیتی که تأثیر قابل ملاحظه‌ای در این تفاوت‌ها دارد، در فرایند استکمال نفس و وصول آن به سعادت، می‌تواند نقش جدی داشته باشد.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه/رساله: این مقاله مستخرج از پایان نامه/رساله نمی‌باشد.

منابع

_____ . (۱۳۵۴) . المبدأ والمعاد.

مصحح سیدجلال‌الدین آشتیانی. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.

_____ . (۱۳۶۰b) . أسرار الآيات.

مصحح محمد خواجوی. تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.

_____ . (۱۳۶۶b) . تفسير القرآن

الکریم، ج ۴ و ۶. قم: بیدار.

سبزواری، حاج ملاهادی. (۱۳۸۳). أسرار

الحکم فی المفتاح و المختتم. مصحح

کریم فیضی. قم: مطبوعات دینی.

سعادت مصطفوی، حسن. (۱۳۸۷). شرح

اشارات و تنبیهات؛ نمط سوم. تهران:

دانشگاه امام صادق (ع).

نائیجی، محمدحسین. (۱۳۸۷). ترجمه و

شرح کتاب نفس شفا. قم: انتشارات

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

(ره).

زالی، مصطفی. (۱۳۹۹). انفعال نفس و تغییر

ذاتِ مدرک: مسأله‌ای ارسطویی،

ردیه‌ای سینوی و دفاعیه‌ای صدرایی.

تأملات فلسفی، ۱۰(۲۵)، ۳۴۹-۳۷۴.

<https://doi.org/10.30470/phm.2020.112049.1655>

احمدی، مریم و همکاران (۱۴۰۲) بازخوانی

نظریه شخصیت ملاصدرا از منظر نظریه

شخصیت صفاتی آلپورت، مجله

پژوهش‌های فلسفی، دوره ۱۷، شماره

۴۴، پاییز ۱۴۰۲، صص ۲۱-۴۴،

https://philosophy.tabrizu.ac.ir/article_16149.html

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (بی‌تا).

الحاشیه‌ای علی‌الالهیات. قم: انتشارات

بیدار.

_____ . (۱۳۸۱) . کسر أصنام

الجاهلیه، تهران: بنیاد حکمت اسلامی

صدرا.

_____ . (۱۳۶۰a) . الشواهد الربوبیه فی

المناهج السلوکیه. تهران: مرکز نشر

دانشگاهی.

_____ . (۱۳۶۸) . الحکمة المتعالیه فی

الأسفار العقلیه الأربعة. ۹ جلدی. قم:

مکتبه المصطفوی.

_____ . (۱۳۶۶a) . شرح اصول کافی،

ج ۱. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش

عالی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات

فرهنگی.